

Devletin Dönüşümü, Kamusal Alan ve İşçi Sınıfı

Hakan Topateş*

Öz

Bu çalışmanın amacı devletin ve kamusal alanın dönüşümünün ekonomi-politik değerlendirmesini yapmaktır. Bu kapsamda çalışmada devletin dönüşümü, Fordist üretim biçiminden Postfordist üretim biçimine geçiş ve merkez-çevre ikiliğine dayanan küresel kapitalist işbölümü temelinde incelenecektir. Fordist ekonomi modelinin, dolayısıyla sosyal refah devletinin, 1970'li yıllarda içine girdiği kriz bir ekonomik yeniden üretim ve yeniden yapılanma gerektirmiştir. Yeni üretim biçiminin adı olan Postfordizm küresel işbölümüne, meta zincirlerine dayalı bir esnek üretim modunu anlatmaktadır. Bu yeni kapitalist üretim modeli aynı zamanda bir siyasal tasarımdır. Bu bağlamda kolektif sınıf aidiyetlerinin yerine postmodern mikro kimlikler getirilmekte, tüketim toplumu pratikleriyle birlikte serbest piyasa dizgesinin işleyişinin sürmesi garanti altına alınmaktadır.

Anahtar Sözcükler: devlet, kamusal alan, postfordizm, sosyal refah devleti, sınıf

The Transformation of State, Public Sphere and Working Class

Abstract

The aim of this research is to do a political economic evaluation of the transformation of the state and the public sphere. In this context the transformations of the state are going to be examined based on the shift from the Fordist mode of production to the Post-fordist mode of production and on the global capitalist division of labour based on the core-periphery dualism. The crisis which the Fordist economic model, i.e. the social welfare state went through in the 1970's has required an economic reproduction and reconstruction. Postfordism being the name of the new mode of production expresses a flexible mode of production based on commodity chains. This new capitalist mode of production is also a political design. In this context postmodern micro identities are being provided and the duration of the process of the free market system is being guaranteed.

Keywords: state, public sphere, postfordism, social welfare state, class

Giriş

Bu çalışmanın temel amacı günümüzde devlet olgusunun yapısal ve tarihsel olarak deforme edilmesiyle birlikte sosyal haklar ve işçi haklarının giderek minimalleştirilmesi sürecinin ekonomi-politiğini değerlendirmektir. Kamusal alan ve özel alan arasındaki ilişkiler özünde ekonomik belirlenimlerin yer aldığı bir ta-

rihselliğin sonucu olarak gelişmiştir. Bu sürecin odak noktasında yer alan yapı/kurum ise devlettir. Devlet olgusunun kökenine dair Hobbes, Locke ve Rousseau'nun devletin bir toplum sözleşmesinin sonucu kurulduğu, Aristoteles'in insanın bir siyasal hayvan (zoon-politikon) olmasıyla bağlantılı biçimde devletin her zaman insanla birlikte var olduğu, Platon ve Herbert Sepencer gibi düşünürlerin devletin de tıpkı insanların bedenlerine benzer özellikler içeren organizmacı bir yapıda bulunduğu biçiminde çok farklı kuramlar olmakla birlikte, devlet konusunda üzerinde uzlaşmış olan temel bağlam devletin en önemli görünümünün kendisini var eden yurttaşlar toplamını anlatan topluma adalet/eşitlik ve korunma/güvenlik sağlamak olmasıdır. Örneğin Oppenheimer (2005) devletin kökeninde tarihsel ve evrensel bir gerçeklik olarak göçebe toplulukların yerleşik tarımcı toplulukları yenerek oluşturdukları yöneten ve yönetilen arasındaki ilk toplumsal sınıflaşmanın yer aldığına vurgu yaparken; Lipson (1997: 64-65) devletin işlevlerinin evrensel korunma içgüdüğü ve güvenliğe duyulan arzu olduğunu belirtir.

Tarihsel olarak Antikite'den beri kamusal alanla özel alan arasındaki ilişki-likte devletin ağırlığının ne olacağı tartışılmıştır. Antik Yunan ve Roma'da kamusal alan özel alana eşit görülürken; bu eşitlik zamanla farklı tür kamusal alanların her tarihsel dönemin kendi yapısal koşullarının/üretim biçiminin, ortaya çıkmasıyla değişmiştir.¹ Bu değişimin son aşaması özellikle günümüzde sıklıkla tartışılan kamusal alan ve özel alan ilişkisinde refah devletinin yok olmasıyla birlikte yeni kapitalizmin belirlediği tarihsel zamanlar olmuştur. Kapitalist ekonominin kendisini yeniden üretebilmesinin aracı olarak küresel işbölümünün aldığı yeni biçimler kamusal alanın yeni görünümünü de belirlemektedir. Bunun anlamı ve araştırmamız açısından önemi şudur ki; tarihsel olarak 1830, 1848 çatışmaları, Çartist hareket, Ludizm ve Paris komünü gibi deneyimler (praksis), kamusal alanın, modernizmle birlikte, Roma'ya dayalı geleneksel bir baba ve devlet otoritesi hiyerarşisiyle yönetilemeyeceğini, ciddi bir sınıf mücadelesi habitusunun da kapitalist ekonominin gelişmesiyle birlikte ortaya çıkmaya başladığını göstermişti. Örneğin 18. Yüzyılda kamusal alanın ölçütü "servet" ve "tahsil" (Habermas, 2002: 174-175) iken Marx kamusal alanı işçi sınıfına doğru genişletmiştir (2002: 235). Oysa günümüzde refah devleti modelinin devlet, işçi ve işveren arasında gerçekleştirmiş olduğu geçici denge durumunun gerçekliği olan örgütlü işçi sınıfının toplumsallaşması ve politikleşmesi anlamına gelen sendika olgusuyla ilişkili toplu müzakere süreci, Foucaultcu anlamda küresel yönetselliğin güç ilişkileri tarafından, giderek zayıflatılmaya çalışılmaktadır. Özellikle serbest piyasa ilişkilerinin ekonomi rasyonalitesinin başat kılındığı özel alanın kamusal alanı tümüyle ele geçirmeye başladığı bu küresel ikame süreci, esasen tarihsel olarak uzun savaşlar sonucunda elde edilebilen sosyal hakların azaltılmasına ve çalı-

¹ Kamusal alanla özel alanın birbirine eşit olması sadece yurttaşlar için geçerlidir. Köleler, kadınlar ve yurttaş olmayan metoikoslar yurttaşlık haklarından yararlanamazlar. Bu çerçevede yurttaşlara özgürlüklerini veren köken kölelerin, kadınların ve metoikosların özgürlüklerinin olmamasıdır (Ağaoğulları vd., 2015: 44).

şanların ücret düzeylerinin ve sosyal haklarının sistematik olarak düşürülmesine yol açmaktadır. Merkezi çekirdek işgücü ve çevresel vasıfsız işgücü biçiminde düalistik bir reji ile kurgulanan yeni kapitalizmin çalışma örüntüleri Gramsci'nin ekonomik hegemonyanın ancak ekonomik bir egemenlikle pekişebileceğini belirttiği "zor ile kuşanmış hegemonya"² kavramını andırmaktadır.

Hegemonyanın ilişkisel olduğu siyasal iktidar kavramı toplumsal iktidarın ve sınıf ilişkilerinin bir anlatımıdır. Bu ilişkilerin kristalleşmesi olarak da devlet dizgesi belirir (Therborn, 2008: 52). Devlet dizgesinin yönetsel içeriğinin ne olduğunu anlatan siyasal düzen kavramı bu noktada önem taşımaktadır. Siyasal düzeni toplumsal sınıflar, üretim güçlerinin gelişmişlik düzeyi ve toplumun ideolojik yapısı belirlemektedir (Eroğul, 2000: 15-17). Demek ki devlet ve toplum arasında kamusal alanın değişen işlevleri bizatihi devletin siyasal düzeninin geçirdiği değişmelerle bağlantılıdır ve doğrudan bu değişmelerin sonucudur. Bu anlamda küresel işbölümünde yarı-çevre ülkesi kategorisinde yer alan Türkiye'nin üretim ilişkilerinde devlet, işçi ve işveren arasında kurulan göreceli sınıfsal denge bozulmuştur. 1980 yılına kadar olan ithal ikamecilik döneminden başlayarak küresel işbölümüne eklenme süreciyle birlikte özelleştirme uygulamaları ve taşeron çalıştırma gibi istihdam ilişkileri kamu sektöründe işçi sınıfı aleyhine yaygınlaştırılmıştır. Böylece iş ilişkilerinde mutlak artı-değer ve nispi artı-değer oranları bireysel ve örgütsel bir direniş pratiğiyle karşılaşmadan kolaylıkla artırılabilir (Işıklı, 1975). Marx'ın (2009: 512) emek gücünün değeri konusunda belirttiği gibi, işverenler her zaman emeğin değerini, emeğin kendi ürettiği değerden daha küçük olarak kodlarlar. Bunun nedeni çalışanların yeniden üretim süreciyle bağlantılı olarak gereken çalışma zamanından daha da fazla çalıştırılmalarıdır.

Yeni kapitalizmle uyumlu bir siyasal düzen tasarımı olarak serbest piyasa ekonomisinin gereklilikleri kamusal alanı despotikleştirmiştir. Kamusal alanda ekonomik üretim ilişkileri ve bunların tamamlayıcısı olarak biçimlendirilen tüketim toplumu pratikleri metalaşma ve yabancılaşma süreçlerini besleyerek, bireylerin özel alanlarını da işgal ederek Sennett'in (2008) vurgu yaptığı "karakter aşınması"na neden olur. Ekonomik dizgenin bireye uygun gördüğü yaşam kodlarına uygun biçimde bireyleştirdiği sanısına mahkum edilen insanlar pragmatik ve konformist tüketim toplumu davranış şablonları içinde tekil bireysel kimliklere hapsedilerek sınıfsızlaştırılır. Polanyi'nin (2000: 84) belirttiği gibi: "Ticari bir toplumda makineyle üretimin içerdiği şey, aslında toplumun doğal ve insani özünü metalara dönüştürmektir".

2 Engels (1979: 23-24) de tarihte belirleyici olanın "zor" olduğunu belirtir. Bu zor kullanma ise, Dühring'in iddia ettiği gibi politik değil, ekonomik bir zoru anlatmaktadır.

Kamusal Alanın Tarihsel ve Felsefi Çerçevesi

Kapitalizmin devrevi bunalımlarına kendisini yeniden üretmesiyle çözüm bulabildiği ekonomi-politik nedenselliği göz önünde tutarak; işçi sınıfının refah devletinin ortadan kalkmasıyla birlikte giderek kamusal alanda güçsüzleştirilmesi ve görünürlüğünün azaltılmasının kendiliğinden gelişen bir süreç olmadığını belirtmeliyiz. Bu çerçevede öncelikle kamusal alanın ve kamusal alanda yer alan sosyal sınıfların aralarındaki yapısal ilişkilerin tarihsel konumlanmasından söz edilmesi gerekmektedir.

Bilindiği gibi Antikite’de kamusallık yurttaşlık olgusuyla tanımlanan aristokratik bir niteliğe sahipti. Aristoteles’in “kamusal dostluk” adını verdiği bu siyasal ve toplumsal yönetim modelinde devlet ve toplum aynı anlama gelmekteydi. Oysa toplumun kamusal alanından yurttaş olanların dışındaki bireyler ve toplumsal gruplar dışlanmışlardı³:

“Araçlar üretime uygundur, mülkiyet ise eyleme. Hayat ise üretim değil eylemdir. Onun içindir ki mülkiyet konusu olarak köle eyleme yarayan şeylerden biridir. Bazen mülkiyet konusu olan bir şeye parça denir; çünkü parça yalnızca bir şeyin parçası değildir. Bütünüyle ona bağlıdır. Mülkiyet konusu olan bir şey de böyledir. Dolayısıyla, bir köle yalnızca efendisinin kölesi değildir fakat bütünüyle efendisinin mülkiyeti altındadır da; oysa efendi, kölesinin efendisidir fakat ona bağlı değildir. Bu gözlemler, kölenin doğasını ve işlevlerini ortaya koymuş olmalı” (Aristoteles, 2013: 123).

Devletle toplumun birbirinden farklılığına, daha önce İbni Haldun’un sosyolojik düzeyde üzerinde durmuş olmasıyla birlikte, felsefi düzeyde ilk kez Hegel ile ulaşılmıştır. Hegel’e göre devletin görevi özgürlüğü gerçekleştirmektir. Devlet yasalarla evrensel özneleri kapsar, akli temsil eder ve bireyle evrenselin uzlaşımını sağlar (Russ, 2011: 298). Hegel (1986: 128) özü kendisi için olan bağımsız bilinci “efendi”, özü başkası için yaşamak olan bağımlı bilinci “köle” olarak adlandırır. Kölelik için efendi olmak bir öz niteliğindedir. Efendi de köleyi nesne ile kendisinin arasına yerleştirir. Emek ise oluşturur ve biçimlendirir. Nesne ancak emekçi karşısında bağımsız olmaktadır (1986: 129-131).

Hegel gibi Hobbes, Locke ve Rousseau da, aralarında kimi kuramsal farklılıklar olmasına karşın, toplum sözleşmesi kuramlarında bireylerin ancak bir devlet aracılığıyla özgür olabileceklerini, çatışmalardan ve doğanın korkularından korunabileceklerini belirtir. Bununla birlikte kapitalizmin başlangıç yıllarından itibaren devlet, toplum ve birey arasında kurulan yapısal ilişkiler, üretim araçlarının gelişmişlik düzeyinin maddi bir yansımasıydı. Aristokrasi ve burjuvazi arasındaki sınıfsal mücadeleler feodalizmden kapitalizme geçiş evresinde kamusal alanla ilgili somut kentsel deneyim alanları olarak Sombart’ın saray kapitaliz-

3 Antik dönemlerin kölecü üretim biçimi olmasaydı, modern sosyalizm de olmayacaktı (Engels, 1979: 49).

mi ve Habermas'ın saray kamusalılığı olarak adlandırdığı bir temada biçimlendi. Ekonomik dönüşüm evresinde de klasik iktisat ve merkantalist düşünce etkili olmuştu. Ulusun ekonomik gücünü en fazlaştırma amacıyla olan Merkantalist politikalar arasında İspanya'da değerli madenlerin ihracının yasaklanması, Fransa'da ihracat yapılmasında devlete ait fabrikaların teşvik edilmesi ve Colbert'in gümrük tarifeleri politikaları hep bu amaç içinde örgütlenmişti (Lajugie, 1971: 16-18). Demek ki güçlenen burjuvazi kamusal alanda üstünlüğü elde ettiği her tarihsel basamakta feodal haklar ve ayrıcalıkları giderek ortadan kaldırmıştır (Marx ve Engels, 2008: 25).

Kamusal alan üzerindeki hegemonya çerçevesinde 18. yüzyıl öncesi aristokrazi ve burjuvazi karışımı bir tarihsel dönemken, 18. yüzyıl tümüyle bir burjuvazi çağı olmuştur. Bu anlamda "kamusallık" burjuva toplumunda 18. Yüzyılda başlamış olan soyut bir aşama gibi görünmektedir. Avrupa'da üretim ilişkilerindeki değişmelerin etkisiyle devletler arasındaki politik dengede merkezi ulus-devletler dizgesinin 1648 Westphalia Anlaşması'yla kurulmasının bu süreçte etkisi olmuştur. Zamanla kamusal yaşamın diyalektiği bir burjuva diyalektiği haline gelmiştir (Öğün, 1998: 53). Bu dönüşümün siyasal retoriği burjuvazinin kapitalizmin başlangıç yıllarında işçi sınıfını da yanına alarak aristokraziye karşı verdiği anayasacılık, sözleşme hürriyeti, demokratik oy mücadeleleri olmuştur. Bu bağlamda feodal üretim tarzına karşı aristokraziyle burjuvazi arasındaki 1830 ve burjuvaziyle işçi sınıfı arasındaki 1848 ayaklanmaları örneklerinde görülebileceği gibi yeni üretim ilişkilerine geçilirken kurulan geçici ve görelî ittifak çevreleri belirlemiştir. Burjuvazi çağının temel özelliği ise Marx ve Engels'e (2008: 23) göre sınıf karşıtlıklarını basitleştirip görünür kılmak olmuştur. Örneğin Klasik iktisatçılardan "gizli el" metaforunun sahibi olan Adam Smith, ticari bir toplumun üçlü bir toplumsal sınıf şemasıyla incelenebileceğini söylüyordu: "Toprak sahipleri", "kapitalistler" ve "çalışanlar". Smith her ne kadar bu yapıyı üç zümre olarak adlandırsa da bunlar toplumsal sınıfları oluşturmaktaydı (Swingewood, 1998: 38).

Sennett (2002: 33) kamu sözcüğünün kökeninin 17. Yüzyılda Fransa'da tiyatro izleyicilerinin oluşturduğu topluluğu tanımlamak için kullanıldığını belirtir. Habermas (2002: 20) ise Sennett'in kamusal modelinin doğru olmadığını düşünür. Örneğin İngiltere'de "general opinion" sözcüğü uzun süredir kullanılmaktayken "public opinion" sözcüğü ancak 18. Yüzyılla birlikte ortaya çıkmaya başlamıştır. Kapitalist bir toplumda malların ve iletişimin dolaşımının düzenlenmesi merkezi bir ordu ve yönetime gereksinmiştir. Önceki devirlerin temsili kamusalılığı zayıflayarak yerini modern anlamda kamusalığa bırakmıştır (2002: 79-80). Burjuva kamusal alanının temel kategorilerini kent, saray, devlet, çekirdek aile, siyasal kamu⁴ ve edebi kamu oluşturmuştur (2002: 97). Böylece burjuvazinin ısrarla inşa ettiği kamusal alanın siyasal niteliği, sivil toplum alanının düzenlenmesi olarak

4 Siyasal kamunun özellikleri; hukuk devleti güvenceleri, özgürlüğe alışık bir toplumda yer alan siyasal kültür, kültürel gelenekler ve toplumsallaşma kalıpları olmaktadır (Habermas, 2002: 51).

belirmiştir (2002: 128).

Kamusal alanın özel alan ile olan keskin ayrımı Sanayi Devrimi ile birlikte işçilerin ekonomik üniteler halinde fabrikalarda ücret sözleşmesiyle çalışmaya başlamasıyla gelişmiştir. Artık hane içi çalışma tümüyle özel alanda sürdürülmektedir. İşçi ve işveren arasında kurulan çalışma ilişkisiyle birlikte, kamusal alan kasvetli ve yıpratıcı bir mücadele alanı olarak belirmektedir. Fakat Habermas'a (2002: 257-269) göre toplumun devletleşmesi ve devletin toplumlaşmasıyla birlikte kamusal alan çökmüştür. Kamusal alanla özel alan arasındaki ilişkide yapısal bir dönüşüm ortaya çıkmıştır. Bu dönüşümün sonuçları tartışma ve mütalaanın yerini müşterekliğin alması anlamına gelen "yeniden feodalleşme"dir. Piyasa yasaları insanların yaşam alanlarına girmiş ve akıl yürütmenin yerini tüketim etkinlikleri almıştır (2002: 278-281). Bunun belirgin anlamı da kültürel akıl üreten bir kamusalıktan kültür tüketen bir kamusal topluluğa geçilmiş olduğudur (2002: 301). Habermas'ın geliştirdiği burjuva kamusal alanı tartışması her ne kadar idealist felsefeye doğru bir kayma veya Weberyen ideal tip'e benzer bir soyutlama kategorisini andırırsa da açıklayıcı bir entelektüel güzergah olmaktadır.

Artık kamusal alana dair yapılan tartışmalarda doğrudan doğruya işçi sınıfı, işveren ve devlet arasındaki sosyal refah devletinin kurallarıyla biçimlenen bir ilişkisellik anlaşılmamaktadır. Refah devleti modelinin sınıflar arası uzlaşma karşılığı olarak üretim ilişkilerinde oluşturulan geçici denge rejiminde, ekonomik büyüme ve tam istihdamın birlikte sürdürülememesi bağlamında içine girdiği kriz, kamusal alandan işçi sınıfını ve işçi sınıfının örgütlenmiş ruhunu anlatan sendikaları uzaklaştırmaya çalışmaktadır. Esasen burjuvazi, temsili parlamenter sistem içerisinde kamusal alanın içine bireyleri siyasal katılım anlamında geçici olarak seçim dönemlerinde katmaktadır. Bireyin kamusal alanda kalıcı biçimde yer aldığı, ontik bir yabancılaşma⁵ üreten tek alansa ekonomik bir birim olarak bireyin endüstriyel üretim işlevinin tamamlayıcı olarak kodlanan tüketim toplumunun etkinlik alanı olmaktadır. Bireyin ancak üretim ilişkilerinde emeği değersizleşerek, metalaşma ve yabancılaşma süreçlerinin içinden geçerek katılabildiği bu yeni kamusal alanın ekonomi-politiğinin çözümlemesi, kapitalist ekonominin kendisini yeniden üretmesinin değişimini sunan Fordist üretim modundan Postfordist üretim moduna geçişin rasyonalitesinin değerlendirilmesiyle olanaklıdır.

5 Marx ve Engels'e (1976: 37) göre sosyal işbölümünün sonucunda özel çıkarla kolektif çıkar birbirinden uzaklaşmakta, insanın emeği kendisini köleleştiren yabancı bir güce dönüşmektedir. Veblen (2005) de özgür çalışma ortadan kalktığında yabancılaşmanın oluştuğunu belirtir.

Merkez-Çevre Dikotomisinde Kamusalılığı Yıkımı

1945-1973 yılları arasındaki dönemi Fordist üretim modu ve tam istihdam politikalarıyla Keynesçi ekonomi biçimlendirilmiştir. Bu ekonomik model içerisinde gelişmiş sanayici devletler üretimde verimliliklerini arttırdılar, yaşam standartlarında görece yükselmeler elde ettiler. Refah devleti pratiğinde sosyal sınıflar arasında oluşturulmaya çalışılan konsensüsle birlikte temsili liberal demokrasi kapitalist ekonomiyle eşgüdümlendi. Fordizm, Taylorist üretim ilkelerinin standartlaştırılmış montaj hattında uygulanmasıyla kitleselleştirildi. Kitlesel üretim ve tüketim, merkezi üretim ve dikey hiyerarşi/iletişim, yukarıdan aşağıya merkezi denetim⁶, ayrıntılı bir işbölümü içinde yer alan inisiyatif olmayan işçiler bu üretim modunun temel özelliklerini belirlemiştir. Merkez ülkelerde Fordist üretimin işgücü; beyaz, erkek ve belirgin oranlarda sendikalaşmış bir görünümdeydi. Fordist üretim döneminde devlet ve toplum arasındaki denge, işçi sınıfı ve işverenler arasındaki geçici bir sınıf uzlaşısının belirtisi olarak işçi sınıfının kamusal alanda görünürlüğü kitlesel grevler, sendikaların toplumsal etkisi ve sendikalı işçi sayısının nicel yönünün yüksekliği gibi etmenler açısından daha fazlaydı.

Fordist üretim biçiminin sürmesi kamusal finansman sağlanarak firmaların üretkenliklerinin kesintisiz artışına dayanmaktaydı. Fakat 1970'li yıllarda kapitalizmin dönemsel ekonomik bunalımının küresel etkisiyle bu hem ekonomik hem de yönetsel niteliklere sahip olan modelin sonuna gelinmiştir. "Bunalımın bir boyutunu durgunluk yani üretim düşmesi oluşturmuş, özellikle sanayi üretimi 1970'li yılların ikinci yarısında her ülkede önemli oranlarda düşme göstermiştir. Bunalımın ikinci boyutunu ise fiyat artışları oluşturmuş; üretim düşmesine karşın bir fiyat patlaması yaşanmıştır" (Şaylan, 1995: 120). Kapitalist ekonominin kendisini yeniden üretme zorunluluğu, Fordizm sonrası dönemin genel itibarıyla monetarist, çok vasıflı işçilere gereksinen, esneklik ve özelleştirme uygulamalarına dayanmasına yol açmıştır (Munck, 2003: 191). Bu süreçte özellikle finans-kapital, ileri kapitalist ülkelerde sermayenin "merkezileşmesi" ve "yoğunlaşması"-nın etkisiyle, büyük firmaların küçükleri kartel, tröst, büyük korporasyonlar ve holdingler gibi değişik kombinasyonlarla kendi içine kattığı bir dönüşümü oluşturmuştur. Bu gelişmede finans-kapital üretimi fonlayan yardımcı bir ekonomik enstrüman olma rolünden çıkarak doğrudan doğruya ekonominin başat bir belirleyicisi durumuna gelmiştir (Sweezy, 1994: 1-11).

Keynesyen ekonomi yönelimli Fordist rejimin giderek uluslararasılaşmaya, devletsizleşmeye başlamasıyla, refah devletinin işgücü piyasalarında tam istihdamla birleşen sosyal haklar sağlamak ve sürekli ekonomik büyüme taahhüdü-

⁶ Taylorizm'de bir patron hiyerarşisi oluşturularak vasıflı işçilerin yerine "üretim astsubayları" getirilmiştir: "Bunlar yönetim tarafından eğitilip seçilmişti ve yine yönetim kendilerine bir disiplin ve polis yetkisi vermişti. Üretim işi, artık yalnızca özerkliği ve teknik gücü olmayan atomlaşmış bir işçi kitlesi tarafından sağlanıyordu" (Gorz, 1986: 47).

nü yerine getirememesi arasında nedensellik ilişkisi bulunmaktadır. Bu anlamda yeni üretim biçiminin adı olan Postfordizm, kapitalizmin içine girdiği yapısal krize üretim düzeyinde bir kurtarıcı olmuştur denilebilir. Bu yeni tip kapitalizmi Mandel (1991: 61-88) sürekli teknolojik devrim, silahlanma harcamaları, ekonomik bunalımların hafifletilerek resesyonlara dönüştürülmesi, sürekli enflasyon eğilimi, ekonomik programlama ve karın devlet tarafından garanti edilmesi özellikleriyle tanımlar. Bu yeni ekonomi biçimini enformasyon toplumu olarak adlandıran bir literatür de bulunmaktadır. Enformasyon toplumu kuramları emek-sermaye ilişkisinin yerini bilginin/enformasyonun aldığı savunur (Kumar, 1995: 25). Fakat ekonomi-politiği ihmal eden enformasyon toplumu düşüncesi, nitelikli istihdam edilebilir az sayıdaki işgücünün dışında kalan işgücünü geçici ve güvencesiz işlere mahkum etmektedir. Esasen günümüz kapitalizminin kurgusu enformasyon toplumu olgusunun ikincil olduğu bir sosyo-ekonomik formasyondur. Merkez-çevre dikotomisinde ihracata yönelik serbest bölgeler, sendikasılaştırma, taşeron çalışma ilişkileri, hizmet sektöründe rantabl büyümeye koşut olarak ulaştırma, bankacık, finans, sağlık, eğitim ve emlak ve avm'ler gibi sektörlerde büyümenin ortaya çıktığı çerçevede enformasyon olgusunun işlevi bu sürecin hızlandırıcı olması anlamında ikincildir.

Kitlesel üretimin yerini çeşit üretiminin aldığı Postfordist üretim küresel üretim zincirlerinin belirlediği işbölümüne dayanır. Üretim biçiminin bu niteliği bilişim ve ulaşım sektöründeki gelişmelerle bağlantılıdır. Merkez ülkelerle çevre ülkeler arasında aynı zamanda ülkelerin kendi içlerinde gelişmiş ve az gelişmiş bölgeler arasında, meta üretim zincirleriyle birleşen hiyerarşik bir üretim ilişkisi kurulur. Çevre ülkeler taşeron üretim ağlarının yedek işsizler ordusunun garanti ettiği ucuz işgücünün içinde yer aldığı emek-yoğun sanayi dizgesiyle merkez ülkelerin büyük firmalarının üretim ağlarına katılır. Temel amaç tüketim toplumu pratiklerinin geliştirilmesiyle birlikte yapay bir tüketim talebi üretilerek geniş ve istikrarlı ekonomik pazarların sistematik olarak yapılandırılmasıdır. Ekonomik pazarların devamlılığı ve üretim maliyetlerinin azaltılmasının eşgüdümünden sağlanacak olan kar maksimizasyonu yeni üretim ve yönetim modellerinin geliştirilmesini zorunlulaştırır. Piyasa değişikliklerine kolay uyum sağlayabilmek ve devrevi ekonomik krizlerin az zararlı atlatılabilmesi amacıyla postfordist üretim biçimi esnek üretim ve esnek otomasyonla çalışır. Esnek otomasyon mikro-elektronik teknolojileri kullanarak bilgisayar destekli üretim yapar (Kıral, 1996: 23). Üretim alanında her birim kendi içinde uzmanlaşmaktadır. İşçinin üretim sürecindeki inisiyatifi görece olarak arttırılmış fakat otomasyon teknolojilerindeki gelişmelerin sonucu olarak bilgisayar destekli denetim sistemleri işçilerin denetlenmesinin⁷ yeni bir aracı durumuna gelmiştir. Tek amaçlı üretim yapan ma-

7 Marx (2009: 187) iş sürecinin birincisi işçinin kapitalistin denetimi altında çalışılması, ikincisi de üretilen ürünün işçinin değil kapitalistin malı olması biçiminde iki temel niteliği bulunduğunu söylüyordu. Scase (2000: 33) de denetim pratiğini mülk sahiplerinin yönettiğini belirterek emeğin bu denetim ilişkilerinin alanı içinde üretken emek ve üretken olmayan emek olarak yer aldığını belirtir.

kinelerin yerini mikroelektrik parçalara sahip makineler alırken tam zamanında üretim (just in time), sıfır stokla üretim gibi tekniklerin kullanımıyla depolama ve nakliyat, ulaşım maliyetleri azaltılmaktadır. İnsan kaynakları yönetimi gibi artı-değer üretiminin daha da rasyonelleştirilmesi ve gizlenmesini güvenceye alan yeni pratikler geliştirilmektedir.

“Kapitalist üretimin büyük güzelliği şuradadır: yalnız ücretli işçi-yi durmadan ücretli işçi olarak yeniden üretmekle kalmaz, aynı zamanda, sermaye birikimiyle orantılı olarak her zaman bir nispi ücretli işçi artı-nüfusunu da üretir. Böylece, emeğin arz ve talep yasası doğru çizgi üzerinde tutulur, ücret salınımları, kapitalist sömürü için doyurucu sınırlar içerisine alınır ve en sonu, emekçinin kapitaliste toplumsal bağımlılığı, bu vazgeçilmez koşul güvenceye alınmış olur; anayurtta kurnaz ekonomi politikçının, alıcısıyla satıcı arasında, yani aynı derecede bağımsız iki meta sahibi, meta-sermaye sahibiyle meta-emek sahibi arasında serbest bir sözleşme şeklinde gösterdiği bu ilişki, aslında, tam bir bağımlılık ilişkisidir” (Marx, 2009: 733).

Postfordizm üretimin merkeziliğinin azaltılması, istihdamın standart dışı biçimlerinin çoğalmasıyla (Felstead ve Jewson, 1999: 8), emek rezervinin ve ürünlerin ekonomik pazarlara hızlı ulaşabilmesini örgütlemektedir (Packer, 143). İşgücü de merkez ve çevre işgücü olarak ikili bir tabakalaşmaya maruz kalmıştır. Çekirdek işgücü “işçi aristokrasisi” benzeri bir niteliğe sahip olurken; çevre işgücü, daha az nitelik gerektiren işlerde işgücü piyasasından her zaman kolaylıkla istihdam edilebilecek bir işçi grubu olarak konumlandırılır. Yarı zamanlı çalışanlar, geçici işçiler, taşeron işçiler de bu güvencesiz çalışma ilişkilerinin egemen olduğu çevre işgücünün stoklarında yer almaktadır. Bununla birlikte Postfordist üretim modunda istihdam alanı daralmakta ve işsizlik artmaktadır. Modernleşmenin yeni ilkesi böylece işten çıkartma olmuştur (Bauman, 1999: 41). Her kalıba girebilen bir benliğe sahip teknolojik emekçilerden oluşan yeni bir sınıf yaratılmaya çalışılmaktadır (Sennett, 2002: 426).

Küreselleşen meta ekonomisi dünyayı kuzey-güney, merkez-çevre gibi ayrımlarla ülke içindeki sosyal işbölümünü devletler arası bir küresel işbölümüyle birleştirmektedir. Yeni dünya dizgesinde merkez ülkelerde yeni-sağ siyasetin biçimlendirdiği Thatcherizm gibi popüler kapitalizm uygulamalarıyla refah devletin yerini bir müteşebbisler toplumu kurulmaya çalışılırken çevre ülkelerde özellikle özelleştirme, desentralizasyon/merkezsizleştirme, deregülasyon/yönetişim ve yapısal uyum politikalarıyla birlikte yoksulluk oranlarında ciddi artışlar ortaya çıkmıştır. Chossudovsky’ye (1999: 73-80) göre yapısal uyum politikaları ticarete liberalizasyon, devlet girişimlerinin özelleştirilmesi, vergi reformu, tarımsal alanların özelleştirilmesi, sermaye hareketlerinin serbestleştirilmesi, bankacılık sisteminin kuralsızlaştırılması, yoksulluğun yönetilmesiyle kendisini

göstermektedir. Her bir çevre ülkesine uygun olarak dizayn edilen yapısal uyum politikaları dünya ekonomisi ve ticaretiyle birleştiğinde bir küresel uyum oluşmaktadır (1999: 93). Böylelikle çevre ülkelerde kamusal alanda sadece küresel bir ekonomi-politiğin despotik kuralları geçerli olmakta, kamusal alanda sosyal sınıfların temsiline dair ilişkiler iradi olarak ve sistematik bir biçimde tahrip edilmektedir.

Fordist üretimden Postfordist üretime dönüşüm belirgin bir toplumsal yoksullaşmayı ortaya çıkartmıştır. Yoksulluk artık çalışmamayı karşılayan bir tanım olarak değil, hem çalışmamanın karşılığı olarak ortaya çıkabilecek sınıf-altı gibi bir toplumsal kategori hem de çalışılsa dahi yeterli oranda yaşam kalitesi üretmeyen mesleklerin icrasıyla biçimlenen bir tür eksik istihdam ilişkisini anlatmaktadır. Özellikle yapısal işsizlik ve tüketim toplumu pratikleriyle kamusal alanda yoksulluğun sürekli yeniden üretilebilir olması her şeyin değişim değerine bağımlılaştırılmasıyla ilişkilidir.

“Kapitalizm en genel anlamda, üretilen mal ve hizmetlerin giderek metalaşması biçiminde tanımlanabilmektedir. Metalaşma ise üretimin tüketim için değil, değişim için yapılması anlamına gelmektedir ve burada üretilen malın kullanım değeri ile değişim değerinin üst üste ve iç içe geçmesi söz konusudur. Kullanım ve değişim değerlerinin iç içe geçtiği metalaşma süreci, beraberinde yepyeni ilişkiler ağı ve bu ilişkiler ağına bağlı yeni davranış ya da tutum türleri getirmektedir. İşte bu yeni türde ilişkiler, tutum ve davranışlar ağının bütünü pazar ya da piyasa sözcükleriyle tanımlanmaktadır” (Şaylan, 2002: 130).

Serbest piyasa olgusuyla birlikte işçi sınıfının kamusal alandan dışlanma pratiğinin kuramını yeni-liberalizm düşüncesi inşa etmiştir. Kamusal alanda sadece ekonominin ve bir önbelirlenim olarak ekonomik aktörlerin bulunacağı homo-economicus rasyonalitesi, işçi sınıfının marjinalize edildiği bir süreci üretmektedir. Küreselleşme sürecinin epistemolojisinin beslediği bu tersine diyalektik, işçi sınıfının herhangi bir sosyal hak talebinin dahi sosyal güvenlik alanını değil kamu güvenliğini tehdit ettiği çerçevede tarihin sıfır noktasını oluşturmaktadır. Oysa sosyal güvenlik bireylerin yarından emin olma isteğini ve bunu sağlayacak kurumları anlatmaktadır (Talas, 1976: 529).

Yeni-liberal düşüncenin ekonomi modelinin piyasanın kendiliğinden dengeye geleceğini ve bireylerin sadece kendi çıkarlarını maksimize etmelerinin toplumun genel çıkarını da arttıracığını savunması, işgücü piyasalarında var olan işsizliğin emekçilerin kendi bireysel sorunları olarak görülmelerine neden olur. Bu varsayım işgücü piyasasının mevcut koşulları altında çalışanların düşük ücretlere rıza göstermelerinin işsizlik sorununu azaltacağını, iş bulamamanın nedeninin de yapısal koşullar değil sadece tembellik ya da beceriksizlik olduğunu savunur. Piyasanın hür iradesiyle akışına devletin dışsal müdahalesi gizli el'in tılsımını

bozacaktır. Yeni-liberalizm “gönüllü işsizliği” benimsediğinden iş bulamayan kişiler sadece iş bulamamaya gönüllü olduklarından işsiz olarak görülürler. Bu koşullarda kamusal alanda Michels’in “oligarşinin tunç kanunu” kuramını andırır biçimde güçlenen şirket hiyerarşileri karşısında kamusal alanda bireyler/çalışanlar birbirlerine ancak yoksullukta eşitlenmektedir. Örneğin endüstride sosyal mücadeleler sonucunda yasa dışı olarak belirlenen iş sağlığı ve güvenliğine aykırı çalışma koşulları ve çocuk işçiliği gibi çalışma uygulamalarını içeren 1800’lü yıllardaki sömürü biçimleri yeniden ortaya çıkmaktadır (Greider, 2003: 41).

Yeni-liberal kuramcılardan Hayek (1999: 262) “Kölelik Yolu” adlı kitabında devletin ekonomik ağırlığının artmasının demokrasinin yitirilmesi anlamına geleceğini söylemektedir. Hayek’e göre ekonomide “işsizliğin yok edilmesi” gibi bir amacın anlamı bulunmamaktadır: “Popüler fakat bir o kadar da müphem bir amaç olan ‘tam istihdam’ hedefinin büyümesi, tek yanlı ve sorumsuz bir idealist düşünce sahibini son derece zararlı olabilecek dar görüşlü tedbirler almaya sevk etmek tehlikesini içermektedir”. Hayek’in kuramı genel olarak ekonominin toplumdan uzaklaştırılmasına koşut olarak temsili liberal demokrasi içinde siyasal iktidar ilişkilerinden de toplumun uzaklaştırılmasını savunur: Seçilme yaşı 45 olmalı ve erkekler ayrımındaki yasama organının ekonomiye doğrudan karışmasının engellenmesi için meclisler 15 yılda bir yenilenmelidir (Şaylan, 1995: 142). Böylece yeni-liberal kuramın pratiği anlamına gelen küreselleşme süreçleri kendisini hem bir yoksullaştırıcı totalitarizm hem de anti-demokratik düşünce biçimleri olarak göstermektedir.

Sınıfın Sürgün Edilmesi Bağlamında Kamusal Alanın Postmodernleştirilmesi

Kapitalist ekonominin işleyiş rasyonalitesinin aksaklıkları nedeniyle oluşan yeniden üretim zorunluluğunu karşılamak amacıyla kendisini yeniden yapılandırdığı tarihsel çizgide Fordist üretim biçiminin Postfordist üretim biçimine evrilmesiyle birlikte; küresel işbölümüyle ülkeler merkez-çevre dikotomisine hapsedildiler. İşçi sınıfının da çevre işgücü-çekirdek işgücü biçimindeki ilişkileriyle belirlendiği “yeni kapitalizm” olarak adlandırılırken bu devlet/toplum tipolojinin düşünsel, ideolojik çerçevesi yeni-liberal düşüncenin yanı sıra postmodernizm olarak belirlemiştir. Aydınlanma Düşüncesi, 1789 Fransız İhtilali ve Sanayi Devrimi gibi büyük tarihsel sıçramaların gerçekleştiği modernizm döneminin sınırlarını büyük oranda burjuvazi çizmiştir. Bilindiği gibi sosyalizm ve liberalizm düşünceleri Aydınlanma Düşüncesinden doğmuş, faşizm ve muhafazakarlık ise Aydınlanma karşıtı düşünceler olarak gelişmiştir. Liberal düşünce kapitalizmin başlangıç zamanlarındaki feodalite ve dinsel otorite karşıtı “siyasal liberal” konumunu zamanla terk ederek salt “ekonomik liberalizm” biçiminde, günümüzdeki adıyla yeni-liberalizm olarak, burjuvazinin ontik gereksinimlerini karşılayan bir sosyo-ekonomik formasyon oluşturma çabasına dönüşmüştür.

Bu bağlamda feodalizm sonrasında özgür usu oluşturarak kamusal alanı feodal beylerin ve Kilisenin tekelinden kopartan tarihsel süreç, burjuvazi ve işçi sınıfı arasında yeni bir kamusal alan çatışması üretmiştir. Özellikle reel sosyalist uygulamaların bir tehdit olarak kodlandığı Soğuk Savaş yıllarında Avrupa'da sosyal refah devletinin etkisiyle işçi sınıfı kamusal alanda daha fazla güçlenmiştir. Fakat buna karşın kapitalizm refah devleti uygulamasıyla işçi sınıfına belirli tavizler vermiş olsa da kendi yasal/ussal otoritesini sağlamak amacıyla Aydınlanma düşüncesinin “özgür usunu” disiplinli bir çalışana ve tüketiciye indirgemıştır. Bu noktada Marcuse (1997: 15) kapitalizme dair ussallık argümanını ileri-endüstri toplumlarında ‘demokratik bir özgürsüzlüğün’ yürürlükte olduğunu belirterek eleştirir. Horkheimer’a (1998: 120) göre de sanayi toplumlarında bireylerin kendi kendilerini yadsıdıkları bir akıldışılık hali söz konusudur:

“Sanayi toplumunda bireyin kendi kendini yadsımasının bu toplumu aşan bir hedefi yoktur. Böyle bir kendini silme, araçlara rasyonellik kazandırırken, insan hayatını akıldışı kılar. Bireyin kendisi kadar toplum ve kurumları da bu uyumsuzluğun izini taşır. İnsanın içindeki ve dışındaki doğanın köleleştirilmesi anlamlı bir araç olmadan gerçekleştiği için, doğa aşılmış ya da kazanılmış değil, sadece bastırılmış olur.”

Yeni-liberalizmin güçlendiği tarihsel devirlerde postmodern düşünce de sistematik bir biçimde güçlenmiştir. Postmodern düşüncenin, kendisi tam karşıtını iddia ediyor gibi gözüксе de, başat amacı kamusal alanda bireyi sınıf ve toplum kimliğinden uzaklaştırıp yalnızlaştırarak, tekil ve atomik bireyler oluşturmaktır.⁸ Postmodernite bu anlamda bir negatif ütopyadır (Amin, 1999: 101). Modernite ise devinen ve gelişen niteliğiyle insanlık sürdürükçe devam edecek bir süreci temsil etmektedir (1999: 97-102). Postmodern düşünce simülasyon, tarihsel kronolojinin kabul edilmemesi anlamında evrensel tarihin dışlanması, metinlerarasılık, yapıbozum ve yapısöküm, anlamın toplumsal değil bireysel olduğu temelinde belirgin görececilik ve dahası nihilizm, büyük anlatıların benimsenmemesi bağlamında ideolojilerin yok sayılması gibi yeni düşünce formlarıyla birey ve sınıf arasındaki kolektifliği parçacılaştırmaktadır. Modernizm kalıcı doğruları, evrensellikleri, rasyonaliteyi, pozitif bilimlerin gücünü temsil etmekteydi. Postmodernitede ise parçacılaştırılmış kurumlar, bireyler ve çalışma ilişkileri oluşmaktadır. Sınıfın yerine alternatif öznelerin konulması, hayali bir toplum figürü olarak ‘umutsuzluk ifadesini’ temsil etmektedir (Wood, 1992: 22-23). Oysa *sınıf olgusu nesnel bir gerçekliği anlatır; yapısal ve tarihseldir*. Sınıfsal konumlar öznel tutumlardan kaynaklanmadan, üretim ilişkileri içinde bireyin filli olarak bulunduğu yere bağlı oluşur. Emek süreci içinde yer alan her şey özel bilgi ve eğitimden

⁸ Çokluğa ve çoğulluğa atf veriyor gibi gözükmekle birlikte literatürdeki tekil bir toplum argümanı, bireyleri ‘monadlar’ haline getirmekte, ‘epistemik’ bir kavram tasarımı değil ‘doksanın yeniden keşfi’ olmaktadır.

uzaklaştırılarak basit emeğe indirgenirken (Braverman, 2008: 103) postmodernizmin sınıfsallığı ve büyük anlatıları reddetmesinin temelinde kamusal/toplumsal nitelik içeren tarihsel ve evrensel gerçekliklerin ötelenmesi düşüncesi yatmaktadır.

Kapitalist ekonomi üretim alanındaki serbest piyasa dizgesinin işleyişini, düşünsel alanda postmodernizm ve gündelik yaşam deneyimleri anlamında tüketim toplumu pratikleriyle güçlendirmektedir. Böylelikle bireyleri kolektif toplumsal ilişkiler üreten yapılardan kopararak tekilleştiren/tikelleştiren kapitalizm, çalışma yaşamının yeni biçimlerini üretir, kültür ve enformasyonu giderek merkezileştirir ve kamusal alanla özel alan arasındaki dengeyi toplumun aleyhine bozar. Sermayenin yoğunlaşması ve yayılması yasası gereğince sermaye birikimi sürmek ve ekonomik pazarlar istikrarlarını korumak zorundadır. Emeğin immobilizasyonu, kapitalin mobilizasyonunu gösteren bu küresel işbölümü ağı, işyerindeki esnek uzmanlaşma ilişkilerinin iktidar dilini, kültürünü, çalışma retoriklerini, yeni kapitalizmin bir toplumsallaşma deneyimi olarak gündelik yaşam sosyolojisinin içine taşır. Esnek işyeri disiplini toplumsal ilişkilerin iletişim dilini de ekonomikleştirir. Toplumsal ilişkiler üretim ilişkileri benzeri meta karakteri kazanırlar. Bu anlamda Jameson'un (2005: 59) belirttiği biçimde postmodernizm ve küreselleşme bağlantısı küresel bir proleterleşme yaratmaktadır. Buna karşın Jameson'un "bilişsel haritalama" olarak adlandırdığı sınıf bilincinin evrensel olarak yükselmesini anlatan bir süreci de harekete geçirebilir.

Bilgi ve bireyin metalaştığı yeni çalışma ilişkileri, teknolojinin üretim ve gündelik yaşamda kullanımıyla çalışma yaşamının yanı sıra tüketim toplumu faaliyetlerinin düzenleyicisi/denetleyicisi olmaktadır. Marx'ın (2009: 540) belirttiği gibi toplumlar tüketmekten de üretmekten de vazgeçemeyeceklerinden toplumsal üretim süreci, bir yeniden üretim süreci olmaktadır: "Üretimin yarattığı şey, yalnızca tüketimin nesnesi değildir, aynı zamanda tüketim tarzıdır da" (Marx, 1993: 229).⁹ Tüketim toplumunun kamusal alanı salt metaların tüketimiyle toplumsallaştıran rasyonalitesi, bireylerin boş zamanını, çalışma dışı alanı maddeleştirmiştir. Tüketim ilişkilerinde gerçeklik duygusunun yitirildiği aşırı tüketim biçimleri görülmektedir (Robins, 1996: 182-183). Örneğin kamusal alanın temel motiflerinden birisi durumuna gelen Ritzer'in (2000) 'tüketim katedralleri' olarak adlandırdığı alışveriş merkezleri gibi yeni tüketim araçları ortaya çıkmıştır. Debord (1996: 27) da yabancılaşmış üretimin yanı sıra yabancılaşmış tüketimin gerçekleştiğini ve yabancılaşmış tüketimin yabancılaşmış üretime eklenmiş bir özelliğe sahip olduğunu vurgular. Modern insan tüketimci potansiyel ve kapasitelerinin tümünü kullanmak zorunda bırakılmaktadır (Baudrillard, 2004: 94).

9 Bilindiği gibi Marx'a (2009: 493) göre emek gücünün değerini belirleyen özellik ortalama bir emekçinin kendisinin yaşamasını sağlayacak olan tüketim maddelerinin değeri olmaktadır. Marx (2009: 545) işçinin tüketimini 'üretici tüketim' ve 'bireysel tüketim' olarak ikiye ayırır. Üretici tüketim işçinin emeğini üretim süreci içinde üretim araçlarının kullanılmasıyla ürünlere dönüştürmektir. Bu tüketim tipi kapitaliste aittir. Bireysel tüketim ise işçinin üretim alanının dışında kendi yaşamı için tüketmesini anlatır.

Böylelikle hem ürün hem kültür üreten yeni kapitalizm, homojen bir toplum içinde standart bireylerin ekonomik metalar biçiminde oluşturulmasıyla aslında otoriter bir kamusal alan kurmaktadır.

Türkiye'de Devletin ve Kamusal Alanın Dönüşümü

Türkiye'de emek süreçleri bağlamında Fordist dönemden Postfordist döneme geçilirken kamu sektöründe yeni ekonomi politikasına uygun olarak belirgin değişimler ortaya çıkmıştır. 1980 sonrasında küresel işbölümüne dayalı yeni kapitalizmin politikalarının uygulamaya geçirilmesiyle birlikte mavi yakalı kamu işçilerinin sayısı giderek azaltılmaktadır. Sosyal hak kazanımlarının düzeyinin düşürülmesiyle kamu işçileri riskli bir alanda yer almaktadır. Yeni-liberalizmin etkisiyle kamu sektöründe yaygınlaşan taşeron işçi çalıştırması türü uygulamalar ve özelleştirmelerin yaygınlığı, kamu istihdamının yapısında iş güvencesiyle özdeşleşen istihdam ilişkilerini değiştirmektedir. Her ne kadar bir yarı-çevre ülke kategorisinde yer alsada Türkiye'de tarihsel olarak belirgin bir işçi sınıfı formunun oluştuğu söylenebilir. Köylü- işçi tipinin zamanla ortadan kalkması bu tarihsel gelişmenin bir göstergesidir. Bu anlamda devletçi sanayileşme politikaları Türkiye'de işçi sınıfının oluşumunun koşullarını hazırlamıştır (Makal, 1999: 257).

Türkiye Batılılaşma politikalarını 1950'li yıllardan başlayarak çok partili siyaset deneyimiyle ilişkili olarak Fransız modelinden Anglosakson modeline çevirmiştir.¹⁰ Ülkenin kapitalist gelişmesine uygun koşullarda ticaret burjuvazisinin yanı sıra sanayi burjuvazisi güçlenmiş, toplumsal sınıflar arasındaki karşıtlık belirginleşmiştir. 1950'li yıllar aynı zamanda taşra burjuvazisinin yavaşça ve ihtiyatlı biçimde gelişip biçimlendiği yıllardır: "Laik dünya karşısındaki duruşları, mesleki yaşamlarıyla sınırlanmıştı ve teknik uygarlığı dışında Batı kültürüyle yakınlaşma eğilimi taşıyorlardı. Onlara göre Batıyı esas olarak Amerika temsil ediyordu" (Ahmad, 2007: 245). 1960'lı yıllarla birlikte toprak zenginlerinin siyasal güçleri azalırken ticaret burjuvazisi siyasal gücünü korumuştur. Sanayi burjuvazisi ise giderek gücünü arttırmaya başlamıştır (Sarıbay, 1985: 96). 1980'li yıllara kadar sürdürülen ithal ikame politikası 24 Ocak Kararları'nın 1980 İhtilali'yle uygulanmaya başlanması sonrasında terk edilerek, ihracata dayalı büyüme modeline göre kurgulanmış dışa bağımlı bir ekonomi düzeni oluşturulmuştur. 12 Eylül sonrasıyla birlikte işçi ücretleri ve şirket vergileri azaltılmış, özelleştirmelere koşut olarak yapısal uyum politikaları uygulanmıştır. Bu dönemde devlet işçi sınıfının sendikal örgütlenme ve ücret mücadelesine karşı sert bir tavır alırken, toplumu 'kentli, gecekondu, yoksul ve tüketici' özellikleriyle kurgulamaya yönelik bir politik strateji izlenmeye başlamıştır (Boratav, 1997: 162). Bu anlamda Türkiye'de-

10 Çok partili siyasal yaşama geçilmesi sürecinde Leder (1976) Demokrat Parti'yi destekleyenlerin 2. Dünya Savaşı sırasında servetlerini arttıran fakat Cumhuriyet Halk Partisi-devlet ilişkisi nedeniyle siyaset süreçlerinin dışında kalanlar olduğunu söylemektedir.

ki sanayileşme ve istihdam ile bağlantılı olan sorunlar, kentlerde sahte sanayileşme ve işsizlik sorunu, daha doğrusu gizli işsizlik sorunu olarak belirmiştir (Tolan, 1996: 165).¹¹

1980 sonrası, serbest piyasa ekonomisinin kurulması temelinde istihdam oluşturan bir niteliği olmayan özellikle küresel finansal mobilizasyon ağlarıyla gelişen, Keynes'in gazino kapitalizmi olarak adlandırdığı, spekülatif yabancı sermaye girişlerinin de fazlaca arttığı bir dönem olmuştur. Serbest piyasa ekonomisinin işleyişini işsizlik ve yoksulluğun birbirine koşut olarak artması beraberinde aynı zamanda mülksüzleşme, emeğin değersizleşmesi, proleterleşme ve sendikasılaşma süreçleri ortaya çıkmaktadır. Oysa devletin bir kamu girişimcisi olarak ekonomide etken olduğu ve işçi sınıfının sosyal hak mücadelesinin bir öznesi olarak kamusal alanda daha güçlü bir biçimde yer aldığı 1980 yılı öncesinde; devlet görece de olsa tam istihdamı hedefleyen, özellikle kamu çalışanlarının ücret politikalarının dengelenmesine ve altyapı yatırımlarının gerçekleştirilmesine yönelik, beş yıllık kalkınma planları çerçevesinde, bir ekonomi politikası izliyordu. Fakat yine de ücretlerin görece yüksekliği ve çalışma koşullarının görece iyiliği işçilerin fabrikadaki çalışma ilişkilerinin kendilerine ne hissettirdiğini tam olarak açıklayamamaktadır (Nichols ve Suğur, 2005: 60). İşverenler üretimin sürmesinin güvencesinin sağlanması amacıyla işçilere ücret, prim verebilmekte, sosyal yardımlar yapabilmektedir. İşçilerin ücretinin devletçe ödenmesi kamu işçilerinin tümüyle kapitalist bir ekonominin dışında yer aldıkları anlamına gelmez (Öngen, 1996).

Türkiye'de zaman içinde küresel işbölümünün ekonomik dönüşüm ritüellerine dayanan devlet politikaları, mavi yakalı kamu işçilerinin sayısını giderek azaltmaya başlamıştır. Aynı zamanda ücret, sendikal haklar gibi geçmişten gelen sosyal hak kazanımlarının düzeyi giderek azaltılmaktadır. Yeni-liberalizmin etkisiyle kamu sektöründe yaygınlaşan taşeron işçi çalıştırması türü uygulamalar ve özelleştirmeler sosyal hakları ciddi biçimde tehdit etmektedir. Bu kapsamda kamu işçileri, klasik ekonomi-politik düşünürlerinin tasavvur ettiği minimal bir devlet ideasına uygun olarak, giderek istihdam yaratmayan fakat serbest piyasa ekonomisini regüle eden bir tarihsel ve yapısal dönüşüm sürecinin tam ortasında yer almaktadırlar. Bu süreç esasen doğrudan doğruya küresel ekonominin kendisini yeniden üretmek zorunda kalmasıyla ilişkilidir. Üretim ilişkilerinin içine girdiği dönemselsel iktisadi krizleri atlatması ancak kendisini yeniden üreterek, yeni bir ekonomi modelinin uygulanmasıyla olanaklı olmaktadır. Bu anlamda 1980 sonrasında Türkiye'nin ekonomik, politik, toplumsal ve kültürel dönüşümündeki, ekonomide artan dış borçlar, sosyal hakların azaltılması, orta sınıfın zayıflaması, gelir dağılımı eşitsizlikleri, fırsat eşitliğinin azalması, demokrasinin

11 Boratav'a (1997: 325) göre Türkiye'de sermaye sınıfı ve ücretli çalışanların dışında kentsel alanlarda marjinal işlerde çalışan bir 'tampon grup' bulunmaktadır. Bu tampon grup küçük burjuvazi ve lümpen proletarya karışımıdır. Düzensiz ve düşük ücretli işlerde çalışır.

temsil sisteminin yıpratılması, tüketim toplumu pratiklerinin yaygınlaşmasıyla bağlantılı akültürasyon süreçleri gibi pek çok ortak özellik Latin Amerika devletlerinin deneyimlerine benzemektedir.¹² Örneğin Latin Amerika ülkelerinde özellikle sendikasılaşmıyayla birlikte enformel istihdam yaygınlaşmış ve reel ücretler hızla düşmüştür. 1980-1991 döneminde asgari ücret Venezüella'da yüzde 53, Peru'da yüzde 83 oranında azalmıştır (Chossudovsky, 1999). Türkiye'de de devlet aygıtının ve kamusal alanın radikal dönüşüm pratiklerini 12 Eylül sonrası oluşturulan serbest piyasa ekonomisi ve bunun üstyapı kurumunu temsil eden depolitizasyon ve akültürasyon süreçleriyle bağlantılı bir tüketim toplumu temsil etmektedir. Castells'e (1997: 160-161) göre tüketimin toplumsallaşmasının artmasında devletin etkin bir konumu bulunmaktadır. Tüketimin örgütlenmesinde devlet hem toplumsal çelişkileri derinleştirmekte hem de siyasallaştırmaktadır.

Tarihin ilerlemeci diyalektiğine karşıt biçimde Gramsci'nin belirttiği anlamda bir 'tarihsel blok' olarak kurgulanan devletin ve kamusal alanın ekonomik, toplumsal dönüşümünde birbirinin düzcizgisel bir devamı olan, Anap ve Akp, iki politik akımın sürekliliği görülmektedir. 1980 sonrası toplumsal yaşam alanının sembolik iktidarını üreten Anap ve Akp arasındaki benzerlikler şunlardır: Her iki parti de ekonomik ve toplumsal bunalım zamanları sonrasında kurulmuşlardır. Salt politik parti olma kimliklerinin yanı sıra kamusal alanda, devlet yönetiminde sosyo-kültürel dönüşümleri hedefleyen ve belirgin kitle tabanının desteğini temsili parlamenter dizgenin eksikliklerinden yararlanarak yeniden üreten bir sürekliliğe sahip olabilmışlerdir. Her iki parti de Soğuk Savaş döneminin kazanan tarafının küresel yönetselliğinin oluşturduğu yeşil kuşak projesinin sembolik iktidarının temsili konumundadır. Anap 1980 askeri darbesi, Akp 28 Şubat Süreci sonrasında iktidar olabilmışlerdir. Partiler kurulmaları sonrasında girdikleri ilk seçimde siyasal iktidarda yer almışlar, milliyetçi-muhafazakar sosyal tabanın ürettiği geleneksel merkez sağ seçmenlerden oy toplayarak iktidar olmuşlardır. Hem Anap hem de Akp küreselleşme döneminin fiksiyonel yeni sağ ve yeni sol düşünce akımlarıyla bağlantılı olarak muhafazakar-liberal bir nitelik taşıyarak kurulmuşlardır. Fakat buradaki liberalizm Avrupa'daki anayasacılık hareketleriyle bağlantılı olan siyasal bir liberalizmi değil, küresel işbölümü içinde merkez ülkelerle çevre ülkeler arasında, bir yarı-çevre ülkesi olma konumunun sürdürülmesinin garantisini sağlayacak olan bir ekonomik liberalizmdir (Topateş, 2006: 199).

Anap özellikle 12 Eylül darbesi öncesinin terör ve ekonomik zorluklara dair toplumsal bıkkınlığın oy potansiyeli olarak yönlendirildiği bir parti konumuna getirilmişti. Bu bağlamda Özal sağ ve sol seçmenlerin her ikisinden de oy talep etmiştir. Anap ve Akp kamusal alanda siyasal yabancılaşma üreten aynı zamanda sınıf ve bireyin yerine yeni postmodern kimliklerin yerleştirildiği küreselleşme zamanlarının göstergeleri olmuşlardır. Fakat bu durum Türkiye'nin tarihsel ve yapısal koşullarının 'kendiliğinden' ürettiği özgün bir model değildir. Tersine bir

12 Bkz. Petras, vd., 1997; Petras ve Veltmeyer, 2006.

yarı-çevre ülkesi olarak Türkiye, küresel yönetselliğin tek bir merkezden kılcal damarlar halinde çevreye yaydığı iktidar ilişkileri içinde kapitalizmi bir dünya ekonomisi haline getirme projesinin fiksiyonel bir parçası olarak kendiliğinden değil, iradi ve sistematik biçimde muhafazakarlaştırılıp, ekonomik olarak liberalleştirilmektedir. Örneğin Roy'a (1995: 113-115) göre Müslüman ülkelerde öncelikle seçimlerle yerel düzeyde belediyelerin elde edilmesi hedeflenmiştir. Devletin yetersiz olduğu İslami alanlar İslami yardımlaşma ağlarıyla kaplanmaktadır. İslamlaşmayı kamusal alanda politik olarak üreten bu sürecin temel amacıysa "otantik Müslüman bir mikro-toplum yaratmak"tır (1995: 114). Bu perspektifte Türkiye'nin siyasal tarihinde deneyimlendiği tarihsel süreçler diğer ülkelerde yaşananlardan farklılık arz etmemektedir: Başlangıçta oluşturulan/kurgulanan mikro toplumdaki aşamalı olarak makro toplumun oluşturulmasının ve toplumsal sürdürülebilirliğinin sağlanmasına çalışılmaktadır.

Muhafazakar düşünceyle ekonomik liberalizmin ortak bir ideolojik alanda birleştirilmesinin sonuçlarından birisi günümüzde işçi-işveren ve devlet arasındaki konsensüs anlamına gelen sosyal refah devletinin ortadan kalkmış olmasıdır.

"Refah devleti devletin, devlet yapısının, işlevlerinin ve meşruiyetinin dönüşümünü imler. Toplumsal ayrışma hatlarını azaltırken yeni ayrışma hatları oluşturmuş olabilir. Batı Avrupa'da refah devletinin büyümesi, demokratikleşme süreçleri, karma ekonomilerin gelişimi ve kitlesel maddi refahın önceden kestirilemeyen artışıyla çakışmıştır. Bu gelişmedeki neden-sonuç ilişkisini ayırt etmek güçtür. Genelde refah devletinin toplumsal güvenliğe katkıda bulunduğu, Ortodoks sosyalizmin çekiciliğini azalttığı, ekonomiyi istikrara kavuşturduğu, toplumsal sınıf ve gruplar arasında yaşam koşullarının eşitlenmesine katkıda bulunduğu varsayılır" (Siyaset Bilimi Ansiklopedisi, 2003: 170).

Bununla birlikte kamusal alanda geçici olarak kurulan sınıflar arası uzlaşma rejimi, merkez-çevre ilişkisi içindeki dünya ekonomisinde çevrenin hammaddeyle merkezi beslediği bir iktisadi mantığa dayanmaktaydı. Oysa refah devleti argümanı epistemolojik olarak "welfare", "warfare" ve "workfare" arasında sıkışmış bir toplum modelidir. Refah devleti endüstriyel üretimin ötesinde kendi işverenleri ve beyaz yakalılarına sağladığı refahı çevre ülkelerin çalışan sınıflarından esirgeyen bir toplum tipolojisidir. Marcuse'un (1998: 15) savaş devletiyle refah devletinin aynı gerçekliğin yansımaları olduğunu belirtmesi bu açıdan önemlidir: "Tarihsel gerilik yine ilerlemenin tekerleğini başka bir yöne çevirmenin tarihsel şansı olabilir. Gönenç toplumunun radar-donatımlı bombardıman uçakları, kimyasalları ve 'özel kuvvetleri' yeryüzünün en yoksulları üzerine, onların kulübeleri, hastaneleri ve pirinç tarlaları üzerine salıverildiğinde uygulamısal ve bilimsel aşırı-gelişmişlik çürütülmüş olur."

Devletin ve kamusal alanın dönüşümünde Türkiye’de 1980 öncesinde Batı tipi bir refah devleti modelinin halihazırda tüm kurallarıyla oluşturulmadığı göz önüne alındığında; günümüzde postfordist üretim ilişkileri içinde emeğin değersizleşmesi, ücret düzeylerinin giderek düşmesi ve proleterleşme süreçlerinin daha belirgin olduğu görülmektedir. Sosyal politikanın yerine ikame edilmiş bir katı kamu güvenliği doktriniyle beraber büyük ölçekli endüstrilerde üretim ilişkilerinde esnek çalışma, yalın üretim yöntemlerinin kullanılmasının yanı sıra küçük ölçekli üretimin hala manüfaktür üretimi dönemini andırırçasına emek-yoğun bir kategori içinde paternalist bir birikim tarzında çalışması küresel ekonomi-politiğin Türkiye’ye biçtiği az gelişmişlik içeren bir rol-model olmaktadır.

Sonuç

Kapitalizmin rasyonallitesi ekonomik determinizmdir (Amin, 1998: 32). Bu ekonomik belirlenimcilik ekonominin kendisini yeniden üretmek zorunluluğuyla yeniden yapılanmasının tarihsel ve yapısal koşulu olmaktadır. Bu bağlamda üretim biçiminin Fordizmden Postfordizme dönüşüm süreci yoksullaşma ve mülksüzleşmeyi, özellikle çevre ülkelerdeki işgücünün feminizasyonu, çocuk işçiliği, kayıtdışı ve düşük ücretlerle çalıştırma gibi işçi sınıfının yapısındaki değişimleri içermektedir. Yeni kapitalizmin ekonomik yönü uluslararası iş bölümüyle bağlantılı meta üretim zincirleri ve küresel fabrikayken, mali ve finansal yönünü mali liberalizasyonla spekülasyonla küresel hareket esnekliği kazanması oluşturmaktadır. Ekonomik yeniden yapılanma ve teknoloji kullanımının üretime içselleşmesi bağlamında firmalar arası fiyat-kalite rekabeti, verimlilik artışı zorunlulukları, işgücünün tam zamanlı çalışan çekirdek işgücü ve yarı zamanlı ya da taşeron çalıştırılan çevre işgücü olarak bir kast dizgesine benzer biçimde konumlandırıldığı esnek üretimin yaygınlaşmasına yol açmıştır. Her ne kadar Toffler’in (2008) üçüncü dalga, Bell’in (1976) post-endüstriyel toplum kavramlarıyla tanımlanmaya çalışılsa da; içinde bulunulan tarihsel dönem olan küreselleşme süreci kapitalizmin iletişim ve ulaşım teknolojilerinin gelişmesine koşul olarak aldığı yeni biçimin adıdır. Merkez ülkelerdeki emek-sermaye çatışması ve emek maliyetlerindeki yükseklik, işverenlerin şirketlerini çok-uluslaştırarak üretim, dağıtım, pazarlama, yönetim gibi departmanlarını küresel coğrafyaya yaymaya zorlamıştır. Kapitalist ekonominin kendisi yeniden ürettiği bu gelişme, merkez-çevre arasındaki eşitsizliğin temel göstergesi olan çevre ülkelerin sürekli dış açık vermeleriyle de birleşmektedir (Amin, 1991: 236). Bu anlamda kapitalist ekonomi dizgesi Marx’a (2009: 422) göre ayrılmaz çelişkiler ve uzlaşmaz karşıtlıklar içermektedir. Örneğin makineler işverenle olan mülkiyet ve denetim ilişkisinin dışına çıkartılıp düşünüldüğünde çalışmayı hafifleten araçlardır. Makineler insanların doğaya karşı zaferini ilan ederken, fabrika dizgesinde bir üretim aracı olarak insanları köleleştirmektedir.

Fordist üretim döneminin refah devleti modelinin ortadan kalkması sonra-

sında sendikası, örgütlü, sosyal korumaya ve yaşam boyu istihdam güvencesine sahip olan bir işçi sınıfı yerine, postmodernizmin kurumsal aidiyetleri olmayan, görel ve parçacıl çalışan tipolojisi oluşturulmaya çalışılmaktadır. Kendisini yeneden üretmek zorunda kalan ekonomik dizgenin gereksinimlerinden birisi, üretimin istikrarını bozmayacak, verimlilik düşüşlerine neden olmayacak itaatkar bir işçi profilinin geliştirilebilmesidir. Fromm (1987: 44) bürokratik endüstriyel yönetimin insanı ve nesneyi birbiriyle özdeşleştirdiğini, böylelikle itaat ettiğinin bilincinde olmadan itaat etmeyi sürdüren bireylerin ortaya çıktığını belirtir. Kapitalist üretim dizgesi kamusal alanı ve toplumsal ilişkileri fiziksel bir bölünmeye tabi tutmak suretiyle güçsüzleştirdiği oranda kendisini merkezileştirerek karşısındakini küçük parçalara ayırıp, örgütsüzleştirmektedir.

Türkiye’de özellikle 1980 sonrasındaki tarihsel dönemde devletin dönüşümüyle kamusal alanın dönüşümünün birbirine koşut olduğu görülmektedir. Kamusal alan salt ekonomik aktörlerin belirleyici olduğu bir serbest piyasa alanı olarak önbelirlenirken, birey ve toplum sadece teatral bir nitelikte izleyici konumunda tutulmak istenmektedir. Piyasa ekonomisi ve rekabetle bağlantılı olacak biçimde iyi yönetişim (good governance), deregülasyon, globalizasyon (küreyerelleşme) gibi kavramların uygulamaya geçirilmesiyle kamusal alanda demokrasinin sadece serbest piyasanın gereksinimlerine bağlı bir politik rejim olarak kurgulanması söz konusu olmaktadır. Böylece ekonomi, siyaset ve toplum üzerinde belirleyicilik kazanmaktadır. Bu dönüşüm sürecinin temel değişkenlerinden birisi doğrudan doğruya devlet organizasyonudur. 1980 sonrasında Türkiye’de devlet, işveren sınıfıyla kolektif bir blok kurarak, yukarıdan aşağıya hiyerarşik bir biçimde sistematik biçimde serbest piyasa ekonomisinin gerekli koşulları oluşturmuştur. “Toplumsal ilişkiler kendi üzerlerine kapanmış sınıflar arasında kurulmazlar; sınıfları (işçi sınıfı dahil) kat ederler. Ya da sınıf mücadelesi sınıfların kendi içlerinde cereyan eder. Fakat şunu da gösterir: Devlet sınıfların oluşmasında kurumlarıyla, aracılık ve idare işlevleriyle, düşünceleri ve söylemleriyle zaten hep vardı” (Balibar, 2000: 214).

Devletin ekonomik ve sosyolojik dönüşümü sürecinde serbest piyasa kapitalizminin sonucu olarak tüketim toplumu pratiklerinin yarattığı sahte bir gerçeklik algısıyla kamusal alandan emek ve birey ötelenmektedir. Anlam ve iletişim bir hiper-gerçeklik haline getirilmeye çalışılırken toplum nötralle olmaktadır (Baudrillard, 2008: 118-122). Postfordist üretim dizgesinin işleyebilmesi kamusal alanda ücret, sosyal haklar, örgütlülük, siyasal katılım gibi toplumsal hakların minimize edilmesiyle olanaklıdır. Bu anlamda kamusal alandaki dönüşüm sosyal devlet olgusunun da ortadan kaldırılmasını gerektirmektedir. Bilindiği gibi sosyal devlet toplumsal ödevlerden çok toplumsal hakları içerir. Sosyal politika uygulayan bir sosyal devlet emeği kapital karşısında korur, sosyal korumayı belirli zümrelere, statü gruplarına değil toplumun tümüne sağlar. Sosyal devlet mülkiyet hakkını da denetim içinde tutar. Mülkiyet hakkı “artık doğal bir hak ni-

teligini taşımaz, sınırlı nispi bir hak niteliğindedir. Mülkiyet hakkı bundan böyle sosyal bir fonksiyon karakterini taşıyacaktır. Yani hak sahibi hakkını dilediği gibi değil, fakat belirli bir biçimde toplum yararına uygun olarak kullanmak zorundadır” (Göze, 2000: 385). Sosyal bir hukuk devleti Habermas’a (2002: 368) göre adaletin “sosyal devlet müdahalesiyle” gerçekleştirilmesinin pozitif yönergesini sağlamak zorundadır.

Modernlik ilerlemeyi sağlamış fakat özgürleşmeyi sağlayamamıştır. Bunun nedeni kapitalist ekonominin Aydınlanma düşüncesinin sınırlarını kendisinin belirleyerek, toplumu sadece ekonomik aygıtın sürmesinin garantisi olarak çalışan bireylerin yeniden üretimlerinden oluşan nicel bir toplam olarak kodlamasıdır. Oysa emek bireyin kendisini gerçekleştirme aşamasına ulaşmasının özünü ifade eder. Örneğin Arendt (2011: 136) ‘vita activa’ kavramıyla iş, emek ve eylemi anlatır. Günümüz ekonomi-politiğinde devletin ekonomik liberalizmin gereksinimlerine uygun olarak küçültülmesi ve toplumu oluşturan bireylerin ancak bir homo-economicus olarak kamusal alanda yer alabilmeleri sonucunda emek sadece bir üretim faktörü olarak görülür. Bu çerçevede kamusal alanda sınıfsallığın ve çalışan bireylerin görünürlüğü’nün sistemli bir biçimde azaltılması söz konusudur. Medyada sendikal etkinliklere ayrılan oranın düşüklüğü ya da hiç olmaması, işçi sınıfının temsil ve örgütlenme olanaklarının deforme edilmesi, ücret ve sosyal hakların bastırılarak Foucaultcu anlamda ‘normalleştirici bir disipline’ tabi tutularak muhafazakar ve itaatkar bir toplum prototipinin oluşturulma çabası kamusal alanda yurttaşlık olgusunun beşeri gerçekliğini tahrip etmekte, bireylerin de meta ilişkileri içine girmesine neden olmaktadır. Öznenin¹³ ortadan kaybolmasıyla bir tür tarih dışı insanlık modeli oluşurken, tümüyle hiyerarşik biçimde bireylerin sembiyotik metalara dönüştükleri modernize edilmiş bir kast dizgesi söz konusudur.

Kaynakça

- Adorno, T. (2009) *Kültür Endüstrisi*, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Aglietta, M. (2000) *A Theory of Capitalist Regulation: The US Experience*, Londra: Verso.
- Ağaoğulları, M. A., Yalçınkaya, A., Zabcı, F., (2015) *Sokrates’ten Jakobenlere Batı’da Siyasal Düşünceler*, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Ahmad, F. (2007) *Modern Türkiye’nin Oluşumu*, İstanbul: Kaynak Yayınları.
- Akay, A. (1999) *Tekil Düşünce*, İstanbul: Afa Yayıncılık.
- Amin, S. (1991) *Eşitsiz Gelişme: Çevre Kapitalizminin Toplumsal Biçimleri Üzerine Deneme*, İstanbul: Arba Yayınları.
- Amin, S. (1999) *Kapitalizmin Hayaleti: Günümüz Entelektüel Modalarının Bir Eleştirisi*, İstanbul: Sarmal Yayınevi.
- Arendt, H. (2011) *İnsanlık Durumu*, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Aristoteles (2013) *Devlet*, İstanbul: Ark Kitapları.
- Balibar, E. (2000) “Sınıf Mücadelesinden Sınıfsız Mücadeleye mi?”, *İrk Ulus Sınıf*, İstanbul: Metis Yayınları, 193-233.

13 Oysa Hegel (1986: 328) şöyle diyordu: “Hepiniz kendiniz için kendi kendinizde olduğunuz gibi olun, ussal.”

- Baran, P. ve Sweezy P. (1966) *Monopoly Capital: An Essay on the American Economic and Social Order*, New York: Monthly Review Press.
- Baudrillard, J. (2004) *Tüketim Toplumu*, İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Baudrillard, J. (2008) *Simülakrlar ve Simülasyon*, Ankara: Doğu-Batı Yayınları.
- Bauman, Z. (1999) *Çalışma, Tüketicilik, Yeni Yoksulluk*, İstanbul: Sarmal Yayınevi.
- Belek, İ. (1997) *Postkapitalist Paradigmalar*, İstanbul: Sorun Yayınları.
- Bell, D. (1976) *The Coming of Post Industrial Society*, Harmondsworth: Penguin.
- Boratav, K. (1997) *İktisat Tarihi (1908-1980), Türkiye Tarihi-4, Çağdaş Türkiye*, İstanbul: Cem Yayınevi.
- Boratav, K. (1997) *İktisat Tarihi (1981-1994), Türkiye Tarihi-5, Bugünkü Türkiye*, İstanbul: Cem Yayınevi.
- Boratav, K. (1991) *1980'li Yıllarda Türkiye'de Sosyal Sınıflar ve Bölüşüm*, İstanbul: Gerçek Yayınevi.
- Braverman, H. (2008) *Emek ve Tekelci Sermaye: Yirminci Yüzyılda Çalışmanın Değersizleşmesi*, İstanbul: Kalkedon Yayınları.
- Castells, M. (1997) *Kent Sınıf İktidar*, Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları.
- Chossudovsky, M. (1999) *Yoksulluğun Küreselleşmesi*, İstanbul: Çiviyazları Yayınevi.
- Debord, G. (1996) *Gösteri Toplumu ve Yorumları*, İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Engels, F. (1979) *Tarihte Zorun Rolü*, İstanbul: Sol Yayınları.
- Eroğul, C. (2000) *Anatüzeze Giriş*, Ankara: İmaj Yayınları.
- Felstead, A. ve Jewson N. (1999) "Flexible Labour and Non-Standard Employment: An Agenda of Issues", Alan Felstead, Nick Jewson (der.), *Global Trends in Flexible Labour*, London: Mc. Millan Business, 1-17.
- Frank, A. G. (1982) *Dependent Accumulation and Under Development*, London: Mc Millan.
- Fromm, E. (1987) *İtaatsizlik Üzerine Denemeler*, İstanbul: Yaprak Yayıncılık.
- Gorz, A. (1986) *Elveda Proletarya*, İstanbul: Alfa Yayınları.
- Göze, A. (2000) *Siyasal Düşünceler ve Yönetimler*, İstanbul: Betaş Yayınevi.
- Greider, W. (2003) *Tek Dünya: Küresel Kapitalizmin Manik Mantığı*, Ankara: İmge Kitabevi.
- Habermas, J. (2002) *Kamusal Alanın Yapısal Dönüşümü*, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Hayek, F. (1999) *Kölelik Yolu*, Ankara: Liberte Yayınları.
- Hegel, F. (1986) *Tinin Görüngübilimi*, İstanbul: İdea Yayınları.
- Horkheimer, M. (1998) *Akıl Tutulması*, İstanbul: Metis Yayınları.
- Işıklı, A. (1975) *Ücret*, Ankara: Doğan Yayınları.
- Jameson, F. (2005) *Kültürel Dönemeç*, Ankara: Dost Kitapevi.
- Keyder, Ç. (1989) *Türkiye'de Devlet ve Sınıflar*, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Kıral, Ç. (1996) *Esnek Üretim/Esnek Otomasyon Sistem ve Teknolojileri*, Ankara: Tübitak.
- Kumar, K. (1995) *Sanayi Sonrası Toplumdan Postmodern Topluma: Çağdaş Dünyanın Yeni Kuramları*, Ankara: Dost Yayınları.
- Lajugie, J. (1971) *Ekonomik Doktrinler*, İstanbul: Varlık Yayınları.
- Leder, A. (1976) *Catalysts of Change: Marxist Versus Muslim in A Turkish Community*, Texas: University of Texas Press.
- Lipietz, A. (1993) "Uluslararası İşbölümünde Yeni Eğilimler: Birikim Rejimleri ve Düzenleme Tarzları", *Toplum ve Bilim*, S. 56-61, 58-82.
- Lipson, L. (1997) *Siyasetin Temel Sorunları*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.
- Makal, A. (1999) *Türkiye'de Tek Partili Dönemde Çalışma İlişkileri: 1920-1946*, Ankara: İmge Kitapevi.
- Mandel, E. (1991) *Marksist Ekonomi Kuramına Giriş*, İstanbul: Ünlü Yayıncılık.
- Marcuse, H. (1998) *Eros ve Uygurluk: Freud Üzerine Felsefi Bir İnceleme*, İstanbul: İdea Yayınevi.

- Marcuse, H. (1997) *Tek Boyutlu İnsan: İleri İşleyim Toplumunun İdeolojisi Üzerine İncelemeler*, İstanbul: İdea Yayınevi.
- Marx, K. (2009) *Kapital: Kapitalist Üretim Eleştirel bir Tahlili*, 1. Cilt, Ankara: Sol Yayınları.
- Marx, K ve Engels, F. (1976) *Alman İdeolojisi*, Ankara: Sol Yayınları.
- Marx, K ve Engels, F. (2008) *Komünist Manifesto*, Ankara: Alter Yayınları.
- Munck, R. (2003) *Emeğin Yeni Dünyası: Küresel Mücadele Küresel Dayanışma*, İstanbul: Kitap Yayınevi.
- Nichols, T. ve Suğur, N. (2005) *Global İşletme Yerel Emek: Türkiye’de İşçiler ve Modern Fabrika*, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Oppenheimer, F. (2005) *Devlet*, Ankara: Phoenix Yayınları.
- Öğün, S. S. (1998) “Kamusal Hayatın Kültürel Kökleri Üzerine: Sennett, Habermas ve Abdülaziz Efendi”, *Doğu Batı Dergisi*, 49-57.
- Öngen, T. (1995) “İleri Teknoloji ve Çalışma İlişkilerinin Değişen Paradigması”, *SBF Dergisi*, 279-295.
- Packer, J. (2003) “Disciplining Mobility: Governing and Safety”, Foucault, Jack Bratich, Jeremy Packer, Cameron Mc Carty (der.), *Cultural Studies and Governmentality*, Albany: State University of New York Press, 135-158.
- Petras, J. ve Veltmeyer, H. (2006) *Maskesi Düşürülen Küreselleşme*, İstanbul: Mephisto Yayınları.
- Petras, J., Veltmeyer, H. ve Vieux S. (1997) *Neo-Liberalizm and Class Conflict in Latin America*, Londra: Mac Millan.
- Polanyi, K. (2000) *Büyük Dönüşüm: Çağımızın Siyasal ve Ekonomik Kökenleri*, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Ritzel, G. (2000) *Büyüsü Bozulmuş Dünyayı Büyülemek*, İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Robins, K. (1996) *İmaj: Görmenin Kültür ve Politikası*, İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Roy, O. (1995) *Siyasal İslamın İflassı*, İstanbul: Metis Yayınları.
- Russ, J. (2011) *Avrupa Düşüncesinin Serüveni: Antik Çağlardan Günümüze Batı Düşüncesi*, Ankara: Doğu-Batı Yayınları.
- Sarıbay, A. Y. (1985) *Türkiye’de Modernleşme, Din ve Parti Politikası*, İstanbul: Alan Yayıncılık.
- Scase, R. (2000) *Sınıf: Yöneticiler, Mavi ve Beyaz Yakalılar*, Ankara: Rastlantı Yayınları.
- Sennett, R. (2002) *Kamusal İnsanın Çöküşü*, İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Sennett, R. (2008) *Karakter Aşınması: Yeni Kapitalizmde İşin Kişilik Üzerindeki Etkileri*, İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Siyaset Bilimi Ansiklopedisi, (2003) Ankara: Ümit Yayıncılık.
- Sweezy, P. (1994). “The Triumph of Finance Capital”, *Monthly Review*, 46, 2, 1-11.
- Swingewood, A. (1998) *Sosyolojik Düşüncenin Kısa Tarihi*, İstanbul: Bilim ve Sanat Yayınları.
- Şaylan, G. (1995) *Değişim, Küreselleşme ve Devletin Yeni İşlevi*, Ankara: İmge Kitabevi.
- Şaylan G. (2002) *Postmodernizm*, Ankara: İmge Kitabevi.
- Talas, C. (1976) *Sosyal Ekonomi*, Ankara: Sevinç Matbaası.
- Therborn, G. (2008) *İktidarın İdeolojisi İdeolojinin İktidarı*, Ankara: Dipnot Yayınları.
- Toffler, A. (2008) 3. *Dalgı: Bir Fitürist Ekonomi Analizi Klasiği*, İstanbul: Koridor Yayınları.
- Tolan, B. (1996) *Toplum Bilimlerine Giriş*, Ankara: Murat Adım Yayınları.
- Topateş, H. (2006) *Siyasal Yabancılaşma ve Türkiye*, Yayımlanmamış yüksek lisans tezi, Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi.
- Veblen, T. (2005) *Aylak Sınıfın Teorisi*, Ankara: Babil Yayıncılık.
- Wallerstein, I. (1998) *Liberalizmden Sonra*, İstanbul: Metis Yayınları.
- Wood, E. M. (1992) *Sınıftan Kaçış: Yeni Hakiki Sosyalizm*, İstanbul: Akış Yayıncılık.